

11. Větná modalita v latině a řečtině (všeobecně)

„Deontická“ a „epistémická“ modalita jsou dva druhy lingvistické modalit, které se od konce 60. let 20. století dostávaly do centra pozornosti lingvistů, zabývajících se syntakticko-sémantickou analýzou moderních jazyků, zejména v pojetí Miroslava Grepla (Bauer-Grepl, *Skladba českého jazyka*, Brno 1974, 1975 atd.; Grepl-Karlík, *Skladba češtiny*, Olomouc 1998). Grepl aplikoval teorii modalit na český jazyk a vyvolal zájem o přenesení modalitní lingvistické analýzy brzy i do teoretického studia různých moderních jazyků, zvláště ruštiny, němčiny i angličtiny, ale zanedlouho i jazyků neživých, nejprve — koncem 70. let — staré slovenštiny a latiny a v 80. letech pak i staré řečtiny (A. Bartoněk, *Vyjádření jistotní modalit v latině ve srovnání s češtinou a němčinou*, *Slovo a slovesnost* 40, 1979, 185–190; *Koncepce větné modalit a možnosti jejího uplatnění v latině a řečtině*, in: *Moderní lingvistika a klasické jazyky*, vyd. H. Kurzová, Praha 1980, 63–72).

Deontická modalita (srov. řecké participium δέον „to, co je nutné“), v brněnské škole zvaná i „voluntativní“ (srov. lat. *voluntas* „vůle“), je druh objektivní větné modalit, směřující k pojetí popisované reality jako děje možného, nutného nebo chtěného — přičemž původcem modalit může být původce děje nebo někdo jiný. Průkopnickou práci uskutečnila v tomto směru v oblasti latiny D. Nováková(-Tesařová) v statích *Výrazové prostředky voluntativní modalit v latině*, *Sborník prací FFBU*, řada E 25, 1980, 263–271; *Prostředky modalit nutnosti v latině a češtině*, in: *Moderní lingvistika a klasické jazyky*, vyd. H. Kurzová, Praha 1980, 73–91; *Die voluntative Modalität im Lateinischen*, in: *Concilium Eirene XVI*, ed. P. Oliva – A. Frolíková, Prague 1982a (1983), vol. 2, 319–324; srov. dále *Kategorie času v latině a její podíl na aktivizaci děje*, *LF* 105, 1982b, 132–142; *Der Begriff des Agens und das Passiv im Lateinischen*, *LF* 107, 1984, 5–10. Autoři dalších statí o deontické modalitě a k problematice moderní syntakticko-sémantické analýzy: D. Tenorová(-Peňázová), *Ausdrucks Mittel der voluntativen Modalität im Lateinischen und Deutschen*, in: *Concilium Eirene XVI*, ed. P. Oliva – A. Frolíková, Prague 1982 (1983), vol. 2, 325–330; P. Peňáz, *Infinitives and Participles as Equivalents of the Content Clauses in Latin and Greek*, in: *Concilium Eirene XVI*, ed. P. Oliva – A. Frolíková, Prague 1982a (1983), vol. 2, 268–273; *Lexikální prostředky modu možnosti a nutnosti v řečtině ve srovnání s latinou a češtinou*, *SPFFBU* 28, 1983, 249–264; *Lexikální prostředky tzv. voluntativní modalit v řečtině ve srovnání s latinou a češtinou*, *SPFFBU* 27, 1982b, 259–270; A. Bartoněk, *Klasifikace latinských vedlejších vět*, *SPFFBU A* 37, 1989, 155–160; B. Pokorná, *Systém lexikálních výrazových prostředků modalit v latině ve srovnání s češtinou, angličtinou a italštinou*, diss. Brno 2001.

Nejprve několik slov o výrazových prostředcích deontické modalitě v latině podle D. Novákové-Tesařové:

1. Prostředky modalit *možnosti* (a *dovolení* i *schopnosti*):

Modální sloveso *possum* „mohu“, v deagentních konstrukcích pak neosobní slovesný tvar *licet* „je dovoleno, lze“, eventuálně rovněž (ale nikoli nutně) i latinské výrazové prostředky vyjadřující nutnost se záporem, dále příležitostně potenciální konjunktivy přítentu a perfekta (i konj. imperfekta typu *putares, crederes, videres* atd.), a konečně deverbativní substantiva typu *potestas* a souznačná slova typu *facultas, copia* i deverbativní adjektiva typu *credibilis* a slovesa s odstínem dovolení a schopnosti.

2. Prostředky modalit *nutnosti* (a *povinnosti*):

Gerundivum v podobě vazby osobní i neosobní, modální sloveso *debeo*, v deagentních konstrukcích pak neosobní slovesné tvary *oportet* „je vhodné, je nutné, je třeba, má se, musí se“ a *decet* „sluší se“, dále modální predikativa *necesse est, opus est* „je nutno, je třeba“, eventuálně rovněž (ale nikoli nutně) i latinské výrazové prostředky vyjadřující *možnost se záporem*, a konečně i konstrukce s genitivem posesivním (stejně prostředky jsou s to zachycovat i subkategorii *povinnosti*).

3. Prostředky modalit *záměru* (čili voluntativní modalitě v užším smyslu slova):

Slovesa typu *volo, cupio* i jiná s významem „mít v úmyslu, hodlat“, ale i „chtít, přát si, toužit“ anebo dokonce i „rozhodnout se, odvážit se“, určitě však i všechna deverbativní (či i jinak souznačná) slova typu *cupidus, avidus, invitus, cupiditas, studium*, dále pak participium fut. akt., stejně jako „předložky“ *causā a gratiā* s genitivem.

V oblasti lexikálních prostředků zdůrazňovala přitom Nováková-Tesařová v těchto dílčích okruzích deontické modalitě zejména téměř nulový výskyt modálních sloves nutnosti v archaické latině (specifickým latinským výrazovým prostředkem nutnosti bylo hned na počátku latinského písemného doložení *gerundivum* se svými původně neosobními gerundivními vazbami a s perspektivou vývoje k sofistikovaným vazbám osobní konstrukce; viz kap. 10), a teprve časem se vedle něho začalo postupně uplatňovat sloveso *debere* jakožto modální sloveso *in statu nascendi* (ovšem vedle i některých starších deagentních konstrukcí s neosobními slovesnými tvary typu *oportet, decet* či s modálními predikativy jako *necesse est, opus est*).

Zajímavé jsou i autorčiny úvahy o sémantické platnosti latinských výrazových prostředků nutnosti se záporem; zdaleka o nich totiž lineárně neplatí, že všechny takovéto doložené případy nabyly v latině odstín negativní možnosti. Zatímco je na jedné straně oprávněný takovýto závěr o následujícím místě z Plin. Ep. 9.33.11 *quamquam non est opus adfingas aliquid aut adstruas* „ačkoli není třeba, aby sis něco vymýšlel nebo přidával“, tj. „nemusíš si nic vymýšlet nebo

přidávat“, zdá se, že zejména některá gerundiva vyjadřují odstín nutnosti i v záporu: Cic. Cat. 1.7.18 *...non est ferendum...* „...nedá se vydržet, nesmíme snášet...“, anebo o. c. 1.5.11: *Non est saepius in uno homine summa salus periclitanda rei publicae* „blaho státu nesmí být příliš často vystavováno v nebezpečí kvůli jednomu člověku“.

Z autorů námi uvedených statí se k vzájemné komparaci latiny a řečtiny v oblasti deontické modalitě adekvátně vyjádřil zejména P. Peňáz 1982. Z hlediska subjektu i objektu volní aktivity rozčleňuje kategorii tzv. voluntativní modalitě na dvě subkategorie: a) voluntativní (*modus voluntatis*) v užším smyslu toho slova a b) dispoziční (*modus possibilitatis*, resp. *necessitatis* pro možnost a nutnost).

Ve svém výkladu z r. 1982 se pak soustředil hlavně na první z obou těchto subkategorií, kdežto druhou, tj. subkategorii možnosti a nutnosti, ponechal k analýze ve své navazující časopisecké statí, publikované v r. 1983. (Peňáz 1983b)

V obou příspěvcích se však prozatím věnoval pouze modalitním výrazovým prostředkům *lexikálním*. Výsledky svého výzkumu o modu *voluntatis* (tj. o voluntativní modalitě v užším slova smyslu) shrnul do tabulky uveřejněné v SPFFBU 1982:269. Vysvítá z ní na jedné straně poměrně chudé spektrum modálních sloves (příp. modálních predikativ) *voluntatis* na straně latiny, a to i ve srovnání s češtinou; poznamenejme však hned, že již v pozdní latině existují i některé nové, expresivní varianty intenzivního chtění, vyjadřované např. slovesem *ardere* „planout (po něčem)“; už u Vergilia je doloženo *ardemus scitari* „prahneme se dovědět“.

Zejména se však ukazuje ono Peňázem deklarované omezení záběru jeho zkoumání pouze na lexikální prostředky jako výrazný limitující činitel; k jeho argumentaci je nutno např. dodat, že jako ekvivalent českého „hodlat“ má zejména poklasická latina vítaný výrazový prostředek v indikativních tvarech opisné konjugace na *-urus sum*; srov. např. již shora citovanou Sallustiovu pasáž: *Iug. 5.1. Bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha, rege Numidarum, gessit...* „Hodlám psát o válce, kterou vedl národ římský s Iugurthou...“.

V každém případě je však podle Peňáze zejména řečtina na modální slovesa vůle velmi bohatá tím, že má dvě extrémně frekventovaná slovesa s modálním vyjádřením „chtění“:

- a) βούλεσθαι (9. v pořadí řeckých sloves podle slovníku Cauquila a Guillaumina, citovaného u Duhouxe 2000:507n.; 1723 doložených případů), které odpovídá v podstatě českému „chtít“ a latinskému „*velle*“,
- b) (ἐ)θέλειν (29. v pořadí podle C.–G. u Duhouxe, l.c.; 806 případů) se sémantickým odstínem „mít náklonnost, být rád“, ale i „hodlat“.

K nim přistupuje ještě μέλλειν (37. v pořadí podle C.–G. u Duhouxe, l.c.; 678 případů), sloveso podle Peňáze zvláštní svým širokým specifickým záběrem, od voluntativní modalitě v užším smyslu slova přes modalitu možnosti a nutnosti až

po okruh tzv. modality epistémické (jistotní) zčásti jako prostředek vyjadřování cizího mínění.

Toto sloveso tedy neznamená pouze „hodlat“ (παράδοξόν ἐστίν, ὁ μέλλων λέγειν „je překvapující, co hodlám říci“), ale např. i „mám, je mi souzeno, jsem s to, snad“ (D. orat. 3 οἱ μὲν ἐφ’ οἷς χαριῶνται, ταῦτ’ ἔλεγον, οἱ δ’ ἐξ ὧν ἔμελλον σωθησέσθαι... „jedni říkali to, čím se chtějí zavděčit, druhí to, na základě čeho měli dojít spásy /co je mělo dovést ke spáse/).“

Vazba sloves „chtít“, *velle*, βούλεσθαι, (ἐ)θέλειν je přítom podle Peňáze (1982:268) v podstatě shodná ve všech třech srovnávaných jazycích (Ř, L, Č) — „pokud je ovšem agens totožný s „původcem“ modality. Pokud není totožný, je schopno v češtině modalitu vůle vyjádřit pouze sloveso „chtít“ ve vazbě s vedlejší větou, v latině pouze sloveso *velle*, a to s infinitivní vazbou, s vedlejší větou nebo s bezspojčnou konjunktivní větou, v řečtině pak pouze sloveso βούλεσθαι s bezspojčnou vedlejší vazbou nebo s infinitivní vazbou“.

V Peňázově stati o modalitě možnosti a nutnosti z roku 1983 hraje pak mezi lexikálními prostředky hlavní úlohu u modu možnosti modální sloveso δύνασθαι „moci“ (17. místo podle C.–G. u Duhouxe, l. c.; 1025 případů) — vedle modálních predikativ typu ἔστι, ἔξεστι — kdežto u modu nutnosti stojí pak na prvním místě modální predikativum δεῖ (10. místo podle C.–G. u Duhouxe, l. c.; 1666 případů) — vedle méně častého χρή (18. místo podle C.–G. u Duhouxe, l. c.; 1000 případů). Rozbor těchto i některých dalších výrazových lexikálních prostředků možnosti a nutnosti vedl Peňáze k následujícím závěrům o řečtině v konfrontaci s latinou a češtinou:

V rámci modu nutnosti je výstavba řeckého a latinského komplexu modalitního aparátu navzájem analogická — avšak s výrazně odlišným využíváním jednotlivých výrazových prostředků. V řečtině je nutnost podle Peňáze z 80% vyjadřována pomocí modálních predikativ. Latina tu naopak jednoznačně preferuje gerundivum, tj. nelexikální výrazový prostředek nutnosti (údajně ze 40%). Zajímavý by mohl být statistický údaj o slovesu *debeo*, o kterém se dobře ví, že se už v klasické době vývoje latiny začínalo prosazovat jako nadějně modální sloveso, ovšem v modu zvaném nutnost II. (tj. *náležitost*, kterou v češtině reprezentuje sloveso „mít za povinnost“).

Ve vyjadřování „náležitosti“ se latina a řečtina shodují v preferenci modálních predikativ (δεῖ, προήκει, προέπει — *oportet, convenit, decet*; χρή, ἄξιόν ἐστι — *opus est, dignum est*; nicméně srov. i ὀφείλω — *debeo*). Čeština se od obou antických jazyků liší tím, že preferuje modální sloveso „muset“, které je prostředkem modu nutnosti I. Na rozdíl od řečtiny a češtiny není pro latinu prokazatelná transformace prostředků nutnosti jejich negováním v prostředek možnosti.

Výstavba prostředků možnosti je podle Peňáze v řečtině (i češtině) členitější než v latině, a od češtiny se naopak latina liší převahou modálních predikativ.

Důležitým Peňázovým příspěvkem k otázkám voluntativní modality je jeho vyzdvižení širokého modalitního záběru slovesa μέλλειν, které jako by vyjad-

řovalo „indiferentní modalitu jako takovou“, s různými odstíny konkrétní specifikace — i autorovo konstatování, že jde o jeden z nejpozoruhodnějších jevů řeckého modalitního systému vůbec.

Obecně se v obou antických jazycích projevuje nevýhoda jejich omezené modalitní výzbroje — bez vyvinutého moderního systému modálních sloves germánské proveniencie (srov. něm. *dürfen, können, mögen, müssen, sollen, wollen, wissen*); kdysi v minulosti některá z nich převzala i čeština, zvl. sloveso „museti“ (na rozdíl např. od ruštiny).

***

V menší míře se prozatím věnovali badatelé v oblasti syntaxe antických jazyků modalitě *epistémické*, tj. podle Grepla modalitě *jistotní*. Při výzkumu tohoto typu specificky subjektivní větné modality jde v prvním plánu o to popsat výrazové prostředky míry jistoty, s níž je výrok mluvčího pronášen. Greplovou zásluhou bylo, že do spektra těchto výrazových prostředků prosadil — vedle prostředků ryze implicitních — jako jsou modální slovesa a predikativa, slovesné časy (jako futurum), vsuvky, jistotní adverbia a partikule apod. — i tzv. prostředky prediktorické, tj. slovesné vazby, jimiž se napojují závislé věty vedlejší na syntakticky nadřazený tzv. postojový predikátor, tj. na sloveso věty nadřazené, a které mají — vzhledem k poměrně značné absenci zejména jistotních adverbií a partikulí v latině — mezi latinskými výrazovými prostředky *epistémické* modality mimořádný význam.

Podle Greplova modelu *epistémické* modality a s návazností na shora zmíněný Bartoňkův článek „Vyjádření jistotní modalit v latině ve srovnání s češtinou a němčinou“. Slovo a slovesnost 1979, 185–190, uveřejnila začátkem 80. let několik statí o *epistémické* modalitě v latině H. Reichová: Prostředky jistotní modalit v latině a češtině ve vzájemném srovnání, in: Moderní lingvistika a klasické jazyky, ed. H. Kurzová, Praha 1980a, 93–123; Výrazové prostředky jistotní modalit, SPFFBU, E 25, 1980b, 249–262; Vyjadřování míry jistoty v latině, SPFFBU E 27, 1982, 247–262, a nejnověji se k tomuto tématu vrátila ve své disertační práci nazvané Vyjadřování jistotní modalit v latině ve srovnání s češtinou a němčinou, Brno 1997. Srov. však i P. Peňáz 1993a a K. Pořízková 2001, 2006 (a 12. kapitola této práce) o jistotní modalitě v řečtině.

Disertační práce H. Reichové obsahuje důkladný rozbor výrazových prostředků jistotní modalit v latině a mimo jiné i celou řadu poznatků pro překládání latinsky píšících autorů do českého jazyka. Autorka přitom plně využila Greplova pozitivního přístupu k prediktorickým modalitním výrazovým prostředkům a zejména detailně se zabývala specificky latinskými způsoby vyjadřování jednotlivých nuancí míry jistoty v jejich vzájemném odstupňování.

Závěrem několik slov o hlavních vyjadřovacích prostředcích epistémické modalit v klasické latině (podle H. Reichové):

1. Predikatorická signalizace epistémického jistotního postoje v podobě dvou-složkové věty se slovesným predikátorem ve větě řídící (slovesa typu *dicendi* a *putandi* v 1. os. sing. a 1. plur. prez., nebo osobní pasivní tvary sloves *putor*, *videor*, *dicor*, anebo neosobní tvary typu *certum est* „je jisté“, *constat* „je známo“ + infinitiv). Srov. však např. i latinské vazby typu *non dubito quin veniat* „nepochybuji, že přijde“, *nescio an veniat* „nevím, snad přijde = zda nepřijde“, *nescio an non veniat* „nevím, snad nepřijde = zda přijde“, *timeo ne veniat* „bojím se, aby nepřišel = že přijde“, *timeo ne non veniat* „bojím se, aby přišel = že nepřijde“, *fieri non potest quin veniat* „nemůže se stát, aby nepřišel = určitě přijde“ apod.

2. Lexikální prostředky: modální slovesa, příp. modální predikativa (např. *puto te errare posse, si id dicas* = „myslím, že asi chybuješ, když to (snad) říkáš“), modální adverbia a partikule (*certo* „jistě“, *fortasse* „snad“), či vsuvky slovesného (*ut spero* „jak doufám“) i neslovesného typu (*mea sententia* „podle mého mínění“).

3. Gramatické prostředky: futurum jako Cic. Off. 1.23 *Hoc videbitur fortasse cuipiam durius* „To se leckomu bude asi zdát příliš tvrdé“, nebo potenciální konjunktiv prez. a perf., ale i imperfekta (srov. Plin. Ep. 6.20.4 *Audires ululatus feminarum, infantium quiritatus, clamores virorum*. „Byl bys slyšel kvílení žen, křik malých dětí a volání mužů“).

Právě v této souvislosti je třeba zdůraznit autorčino konstatování, že latina je mimořádně chudá na jistotní adverbia a partikule a že až na poměrně málo frekvencovaná latinská adverbia, jako *fortasse*, *forsan*, *forsitan* apod., nevyužívala ve větší míře takových stručných adverbialních výrazů, jako je italské *forse*, francouzské *peut-être*, anglické *perhaps*, německé *vielleicht* nebo *wohl* či české výrazy *snad* anebo *asi*. Místo toho musela sahat — mělo-li se např. říci „otec asi přijde“ — k různým složitějším konstrukcím, jako byly věty typu *haud scio an pater veniat*“, *fieri potest ut pater veniat*“, *patrem venturum esse puto*“, *pater venturus esse videtur*“, anebo *non dubito quin pater venturus sit*“, chtělo-li říci, že otec přijde určitě. Konečně, jak daleko složitěji by se musely do češtiny překládat Ciceronovy věty: Cic. Fin. 5.50.5 *Quo studio Aristophanem putamus aetatem in litteris duxisse* = „Jakými literárními zájmy se asi Aristofanés zabýval za svého života“, nebo např. Cic. Ep. Quint. 1.14.41 *Vix videmur summam vituperationem posse vitare...* = „Sotva se asi můžeme vyhnout závažné výtce...“, kdybychom neměli v češtině slůvko „asi“?